

Наталія Сквіра*

Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України
Відділ зарубіжних і слов'янських літератур
skviranata@gmail.com

УДК 821.161.09“18“
<https://doi.org/10.18485/slavistika.2025.29.2.6>

Оригінальні научні рад
прим'єнен 8. 9. 2025.
прихваєнен за штампу 15. 12. 2025.

СМІХ ГОГОЛЯ: КАРНАВАЛІЗОВАНИЙ І БІБЛІЙНИЙ ПРОСТІР

У статті крізь призму епістолярної спадщини Миколи Гоголя розглядається проблема сміху з усіма його складниками, зокрема й такими антонімічними концептами, як гіркота, смуток, сльози тощо. Сміхова снага та сміхова стилістика, доводить авторка, є визначальними в траєкторії життєтвірної еволюції письменника.

Ключові слова: поезика, сміхове слово, карнавалізація, біблійне слово.

The article deals with the question of laughter and all its components through the prism of Nikolai Gogol's epistolary heritage, including some antonymous concepts such as bitterness, sadness, tears, etc. The author argues that the power and stylistics of laughter were crucial factors in the life and works of Gogol.

Key words: poetics, laughable word, carnivalisation, biblical word.

Гоголевий геній комічного та «сміхове слово» неодноразово ставали об'єктом вивчення С. Аверинцева, М. Бахтіна, А. Гольденберга, І. Золотуського, Ю. Лотмана, Ю. Манна (Аверинцев 2005; Бахтин 1973; Гольденберг 2007; Золотусский 2008; Лотман 2002; Манн 1988) та ін. В означених працях літературознавці зосереджувалися переважно на художніх творах письменника, утім, проблема «Гоголь і сміх» потребує поглибленого вивчення також і в зрізі епістолярної спадщини. Слушними вважаємо міркування Ю. Барабаша щодо пласту «низового» бароко (сміхова культура, бурлеск, вертеп), де Гоголь передусім постає як комічний письменник, але не як духовний мислитель. За словами автора, причина в тому, що дослідники із формули гоголівського «гіркового сміху» штучно виділяють лише один складник – сміх, а гіркоту лишають поза увагою (Барабаш). На наш погляд, актуальним є аналіз сміху з усіма складниками його формули, зокрема й такими антонімічними концептами, як гіркота, смуток, сльози тощо.

Бахтінська концепція сміху Гоголя впливає із жанроформ народної сміхової культури і має світоспоглядальний, універсальний, всепереможний характер. Сміх, оприявнюючи «катарсис ницості», у взаємозв'язку з іншими елементами народної сміхової культури просочує увесь стильовий простір творчості письменника (Бахтин 1973: 251).

Сміху Гоголя вже перших повістей «Вечорів на хуторі біля Диканьки» притаманний народно-святковий реєстр, який характеризує тональність та

* <https://orcid.org/0000-0002-6602-4641>

образну систему, а вже з «Миргорода» сміх набуває рис гротескного реалізму, народно-святкового утопізму. Слушними є зауваги М. Бахтіна щодо виправдання сміху Гоголем тогочасною «обмеженою мораллю». Власне, у такий спосіб письменник немов приборкував невгамовну силу амбівалентного сміху, втискаючи її в офіційні рамки, з іншого боку – вказуючи на пристрасті людські, коли «предметом/об’єктом сміху стає саме Я, або, точніше, пристрасті, якими Я охоплене» (Елушич 2014: 61), виопуклював недосконалий зріз цілого суспільства, де врешті-решт серйозною лишається тільки стихія сміху. Не випадково С. Аверинцев зауважував конфлікт між комічним генієм і православною совістю, що наблизив смерть Гоголя: «Глибоко вкорінена російська недовіра до сміху пов’язана саме з тим, що він, як і належить сміху, скасовує всі соціальні конвенції, що він вислизає від контролю волі, що він – “стихія”, яка погано піддається приборканню» (Аверинцев 2005: 362).

Гоголь, іменуючи себе «слугою» і «заступником» сміху (Гоголь 2009–2010, т. 5: 169), переконаний, що сміх виступає тією зброєю, яка допомагає наблизити людину до образу Божого, примиряючи в ній внутрішнє й зовнішнє. У ставленні до гоголівських героїв, навіть сповнених негативних рис, завжди прозирає не цілковита відраза, а спектр емоцій, де співчуття на передньому плані. Такий емпатійний парадокс пояснюється не лише демонструванням гріхів, а насамперед сміхом, що ґрунтується на любові, «високій любові до людства» (Гоголь 2009–2010, т. 4: 458): «Во глубине холодного смеха могут отыскаться горячие искры вечной могучей любви» (Гоголь 2009–2010, т. 4: 470). Саме ця формула стане ключовою і розіллється в подальшій творчості письменника, оприявнившись у таїні метаморфози, як ідей («Что признавалось пустым, может явиться потом вооруженное строгим значением» (Гоголь 2009–2010, т. 4: 470)), так і людини: «И почему знать – может быть, будет признано потом всеми, что в силу тех же законов, почему гордый и сильный человек является ничтожным и слабым в несчастье, а слабый возрастает, как исполин, среди бед, – в силу тех же самых законов, кто льет часто душевные, глубокие слезы, тот, кажется, более всех смеется на свете!..» (Гоголь 2009–2010, т. 4: 470). Така дуальність з потенціями людської самосвідомості, що, з одного боку, вивисується за рахунок грішної природи та, з іншого, абсолютизує своє «я», навіть мізерне, і дає право, за А. Терцом, називати Гоголя «провозвісником персоналізму» (Терц 2009: 145).

Справжній – чесний, світлий та благородний – сміх, за письменником, здатна породжувати лише світла добродушна людська природа, попри те, що світ сприймає сміх переважно як щось низьке: «Нет, смех значительней и глубже, чем думают. Не тот смех, который порождается временной раздражительностью, желчным, болезненным расположением характера; не тот также легкий смех, служащий для праздного развлечения и забавы людей, – но тот смех, который весь излетает из светлой природы человека, из-

летает из неё потому, что на дне её заключен вечно бьющий родник его, который углубляет предмет, заставляет выступить ярко то, что проскользнуло бы, без проникающей силы которого мелочь и пустота жизни не испугала бы так человека» (Гоголь 2009–2010, т. 4: 467–468).

Функціональну природу сміху, його призначення Гоголь вербалізує в «Театральному роз'їзді», де словами Другого зазначає, що мета виписаних «оман і зловживань» – викликати «благородну відразу» від низького: «И, смеясь, зритель невольно оборачивается назад, как бы чувствуя, что близко от него то, над чем он посмеялся, и что ежеминутно должен он стоять на страже, чтобы не ворвалось оно в его собственную душу» (Гоголь 2009–2010, т. 4: 459). Вустами Молодої пані письменник проголошує, що люди охоче сміються із зовнішніх недоліків, та їм бракує духу «посмеяться над кривою душою человека» (Гоголь 2009–2010, т. 4: 455). Усвідомлення внутрішньої природи нещастя, необхідності плачу в глибині серця підкріплюється міркуваннями Пана Б. у розмові з Паном П.: «Вы не хотите знать того, что без глубокой сердечной исповеди, без христианского сознания грехов своих, без преувеличения их в собственных глазах наших не в силах мы возвыситься над ними, не в силах взлететь душой превыше презренного в жизни» (Гоголь 2009–2010, т. 4: 450).

Гоголівський сміх завжди нуртує ідеєю, чи то про несумісність комічного й реального, чи то про життєві протиріччя й необхідність подолання смертельної нудьги. Слушно пише І. Золотуський, що сміх автора «Мертвих душ» нез'ясовний, він ставить все «з ніг на голову, він із нікчемного ліпить крупне, і воно – через свою збільшену дрібність – здається ще смішнішим» (Золотуський 1987: 12). До того ж сміх не потребує, як сатира, відповіді, натомість обмежується тільки надією.

Ще О. Пушкін помітив, що Гоголь змушує нас сміятися крізь сльози «грусти и умиления». «Я не знал, – писал автор «Мертвых душ», – что мое имя в ходу только затем, чтобы попрекнуть друг друга и посмеяться друг над другом. Я думал, что многие сквозь самый смех слышат мою добрую натуру, которая смеялась вовсе не из злобного желанья» (Гоголь 2009–2010, т. 6: 231). Намір посміятися над «всем дурным в России» впливав, за зізнанням письменника в «Авторській сповіді», з благородної мети: «изобразить недостатки, что их возненавидит читатель, если бы даже нашел их в себе самом» (Гоголь 2009–2010, т. 4: 225). Проте рецептивний ефект був неочікуваним для самого Гоголя. «...Я увидал, что нужно со смехом быть очень осторожным, – тем более, что он заразителен, и стоит только тому, кто поостроумней, посмеяться над одной стороной дела, как уже, во след за ним, тот, кто, потупее и поглупее, будет смеяться над всеми сторонами дела» (Гоголь 2009–2010, т. 4: 225). Такими глупаками, на думку В. Розанова, виявилася більшість. Не випадково філософ зауважував, що Гоголь, попри те, що дав

кожному росіянину право «хохотать над Россией», вивів усіх у ранг «праведників», які охоче користуються цим правом, адже грішать самовдоволенням. Відтак «після Гоголя не воскресають», висновує Розанов; «воскресіння зі сміху» унеможлиблюється, а страх і смуток замість епічно-утопічних веселощів стають неодмінними супутниками людини.

Один із перших епістолярних контекстів, у якому згадано концепт «смуток», стосується внутрішніх переживань автора «Вечорів...». Утім, смуток (печаль) як меланхолійний стан, пов'язаний із благоговінням перед Богом, є характерною ознакою не лише критичних моментів («Хотел даже посягнуть на жизнь свою. Но Бог удержал меня от сего – и к вечеру приметил я в себе только печаль, но уже не порывную... (Гоголь 2009–2010, т. 10: 26)), а й світовідчуття 16-річного юнака, що фундується на вірі у Всевишнього. Саме віра – основна зброя в боротьбі письменника зі смутком та прикрощами: «Благословляю тебя, священная вера! В тебе только я нахожу источник утешения и утоления своей горести!» (Гоголь 2009–2010, т. 10: 26). Недарма у листі він, занепокоєний гіркотою матері, радить, як її позбутися, на власному прикладі: «Ах, меня беспокоит больше всего Ваша горесть! Сделайте милость, уменьшите ее, сколько возможно, так, как я уменьшил свою. Прибегните так, как я прибегнул, к Всемогущему» (Гоголь 2009–2010, т. 10: 26).

Для Гоголевого листування 1830-х років прикметні словосполучення зі словом «радість» як синонімом «веселості», що характеризують насамперед настрій і душевний стан письменника: «я теперь в совершенной радости» (Гоголь 2009–2010, т. 10: 36), «весел, радостен» (Гоголь 2009–2010, т. 10: 37), «сколько новых радостей ожидает меня...» (Гоголь 2009–2010, т. 10: 38), «весел почти всегда, и особенно теперь, когда... радостно полечу обнять вас, милая, почтеннейшая маминька...» (Гоголь 2009–2010, т. 10: 46). У цей період, зізнається автор, він, спраглий бажанням веселості, намагається «розгадати науку веселого, щасливого життя» (Гоголь 2009–2010, т. 10: 50), а себе йменує не інакше, як «охотником всего радостного» (Гоголь 2009–2010, т. 10: 50). Веселість у нього ототожнюється з ріднею та всім, що близьке серцю, і контрастує з «тягостным приобретением пользы» (Гоголь 2009–2010, т. 10: 82). Душевні страждання й неможливість втіхи матері Гоголь також пов'язує з волею Божою: «Изредка только, как от самого Бога, посещает меня мысль, что, может быть, всё это делается с намереньем; может быть, сеются между нами огорчения для того только, чтобы мы могли потом безмятежно и радостно пользоваться жизнью» (Гоголь 2009–2010, т. 10: 118).

Ідея вдячності за страждання й горе та впевненість у щасливому майбутті («Верьте, что Бог ничего нам не готовит в будущем, кроме благополучия и счастья» (Гоголь 2009–2010, т. 10: 51)) пронизує і подальші листи письменника. При цьому, за словом Гоголя, неодмінними супутниками завжди мають бути твердість та терпіння. У листі до матері від 25 січня 1840 року

автор «Мертвих душ» буквально продублює це переконання й виведе троїсту формулу «Твердость, терпение и неколебимая надежда на Бога» як «святий девіз» (Гоголь 2009–2010, т. 11: 283), дотримання якого екзамує кожного християнина на наявність духу під час бід і нещастя.

Загалом концепт щастя, що вміщує веселий дух та радість, формує Гоголеве правило життя як для себе, так і оточення. «Живите как можно веселее, прогоняйте от себя неприятности, по крайней мере не смущайтесь ими: всё пройдет, всё будет хорошо. Неужели вы не замечаете чудной воли вышей – всё это делается единственно для того, чтобы мы более поняли после свое счастье» (Гоголь 2009–2010, т. 10: 152), «Веселитесь! Всё трень-трава!» (Гоголь 2009–2010, т. 11: 10), «Будьте вечно веселы душой!» (Гоголь 2009–2010, т. 11: 262), «...Нам должно быть бодрыми, деятельными, вместе трудиться и веселиться» (Гоголь 2009–2010, т. 10: 169), – читаємо в листах Гоголя до рідні та друзів.

Зауважимо, що саме праця завжди, на думку письменника, крокує поряд із веселістю. Він уточнює: праця має бути спокійною, корисною, «без хлопот, суетливости и поспешности» (Гоголь 2009–2010, т. 10: 154). Автор, який прагне, за власним зізнанням, цілковито перетворитися на любов (Гоголь 2009–2010, т. 12: 85), наголошує, що веселощі людина не дістає задарма, вони входять у душу насамперед через працю, коли є впевненість, що ця праця спрямована для добра інших: «...Когда принимаемся за этот труд не иначе, как за богоугодное и высокохристианское дело, такой только труд святится и может дать веселье душе. После него всякая минута веселья кажется нам веселее вдвое...» (Гоголь 2009–2010, т. 12: 219). Тож корисна праця, за Гоголем, є джерелом духовних веселощів, стійкого миру, непорушного душевного спокою, чіткого погляду на світ, світлого прагнення до Бога.

Веселощі в багатьох листах письменника також атрибутуються концептами «душа», «дух» і «дитя». Ісіхастський образ сміху душі («Кто облекся в блаженный, благодатный плач, как в брачную одежду, тот познал духовный смех души (т. е. радость)», за Іоанном Ліствичником), де сміх і плач взаємообумовлені, на противагу профанній проекції, використовує і пізній Гоголь, об'єктивуючи життя крізь «видный миру смех и незримые, неведомые ему слезы». Сміхотворство, яке Іоанн Ліствичник іменує «дщерью алчности», а Ісаак Сирін приписує до діяльності, що віддаляє людину від «сокровищ премудрости и познания тайн Божиих», протиставляється духовному сміху душі як ознаці її вивільнення від гріха. Покаянний «благодатний плач» у фокусі творчої еволюції Гоголя концептуалізує джерело духовного сміху, радощів, розв'язання дилеми сміхотворства.

Настанови на кшталт «Будьте светлы и старайтесь насильно быть светлу и веселу душой» (Гоголь 2009–2010, т. 12: 356) пронизують сторінки життєпису письменника та мають символічне трактування: «Недавно прочел я,

что, стараясь засмеяться смехом души, мы уже призываем ангела на уста наши, который помогает нам потом действительно засмеяться таким смехом» (Гоголь 2009–2010, т. 12: 356). Цією сентенцією Гоголь вкотре апелює до власної ідеї про те, що в житті людина нічого не дістає задарма, усе має здобувати, докладаючи зусиль. Так, у листі до О. Данилевського він зізнається, що веселість відчув лише тоді, коли печаль змусила прагнути веселощів (Гоголь 2009–2010, т. 12: 363). Письменницькі ж поради бути веселими, як дитя, своїм корінням сягають Ісусового вислову, закарбованого у Святому Письмі: «...Если не обратитесь и не будете как дети, не войдете в Царство Небесное...» (Мв. 18:3).

Із веселощами Гоголь пов'язує цілу науку самопізнання, унаслідок чого уможлиблюється розуміння душ ближніх. Відтак веселощі набувають інакшої функціональної конотації, адже, на думку Гоголя, «велика істина» полягає в тому, що «знакомства и сближенья наши с людьми вовсе не даны нам для веселого препровождения, но для того, чтобы мы позаимствовались от них чем-нибудь в наше собственное воспитанье» (Гоголь 2009–2010, т. 12: 364). З окремих листів випливає: веселість не що інше, як запорака здоров'я. «Ради Бога, веселитесь побольше, это одно и самое верное лекарство против всех болезней» (Гоголь 2009–2010, т. 10: 154), – дає настанови матері Гоголь.

1836 року автор збагнув, що означає бути комічним письменником. «Малейший призрак истины – и против тебя восстают, и не один человек, а целые сословия», – пише він М. Щепкіну (Гоголь 2009–2010, т. 11: 45). Саме з комічністю та мораллю пов'язує Гоголь свій від'їзд за кордон, апелюючи до Біблії: «Пророку нет славы в отчизне» («...Иисус же сказал им: не бывает пророк без чести, разве только в отечестве своем и в доме своем» (Мв. 13:57)). Прикметно, що, описуючи свій душевний стан у листах із Рима, який теж іменується чимось більшим за щастя й радість (Гоголь 2009–2010, т. 11: 246), Гоголь переважно керується внутрішнім відчуттям веселощів: «Я весел; душа моя светла» (Гоголь 2009–2010, т. 11: 123); «...Никогда я не был так весел, так доволен жизнью» (Гоголь 2009–2010, т. 11: 131). І навіть за 7 років ця константа функціонує: «О веселостях моего препровождения времени рассказать трудно, они большею частию внутренние...» (Гоголь 2009–2010, т. 12: 412).

Смуток, у розумінні письменника, постає органічним складником життя. «Без грусти не бывает на этом свете. Мы все рано или поздно должны платить ей дань» (Гоголь 2009–2010, т. 11: 219). Ось чому, за логікою автора, щастя має подвійні виміри: внутрішній і зовнішній. Останній містить низьке й нище.

Концепт «душевні сльози» спостерігаємо в листі М. Гоголя до В. Жуковського від 26 червня 1842 р. Він пов'язаний насамперед із нагальним завданням письменника – «вихованням душі» і вірою, «глубокой, неотрази-

мой» (Гоголь 2009–2010, т. 12: 55), у те, що небесні сили допоможуть йому зійти на ліствицю чеснот. За зізнанням автора «Мертвих душ», він нині перебуває на перших її сходинках, а вдосконаленням душі торує шлях до великого поприща: «Чище горного снега и светлей небес должна быть душа моя... тогда только разрешится загадка моего существования» (Гоголь 2009–2010, т. 12: 55). Благословляє Жуковського Гоголь саме силою сліз і надсилає йому першу частину поеми, прохаючи написати зауваження. Насамкінець письменник, «вірний богомолець», звично наставляє свого покровителя та друга бути світлим і радіти якомога більше, особливо коли «помрачається на мгновеньє небосклон наш» (Гоголь 2009–2010, т. 12: 56).

Справжня мудрість людини, на думку Гоголя, полягає в умінні веселитися, коли довкола сумно (Гоголь 2009–2010, т. 12: 403). Веселість в епістолярії письменника контрастивна до смутку й нерідко споріднюється за риторикою та змістом із настановами святих отців, де визначальні віра, богопокладання, боротьба з неспокоєм душевним: «Самое главное – считайте всё за ничто, кроме одного Бога, как оно и действительно есть, и ничем не смущайтесь. Поверьте, что всё это, что вас так смущает, в существе своем такая дрянь, что грех даже и думать о том много. Старайтесь лучше быть веселы и беспрестанно благодарите Бога за то, что у вас уже есть; потому что и этого уже очень много, и многие бы поменялись с вами своей участью» (Гоголь 2009–2010, т. 12: 416). Крім того, смуток, за Гоголем, є наслідком порожнечі та безпліддя колишніх веселощів через те, що вони не були спрямовані на користь, передусім душевну. Письменник упевнений, що будь-які буденні заняття можна поділити на два типи: мертві і живі. Перші провокують «скудное расположение духа» (Гоголь 2009–2010, т. 12: 417), другі спонукають до збагачення духовного, де і може людина віднайти щастя. Отож, веселощі так чи так кореспондують із християнським поняттям користі.

Сміх, зазначає Гоголь, є найефективнішою зброєю проти спокусливих розмов. Письменник вживає означення «дитячий сміх», наголошуючи на переміні бесіди в русло пустотливе й світське, що означає втрату смаку до такого стану речей. Навіть з поганою погодою, зауважує Гоголь у листі до А. Віельгорської від 2 жовтня 1844 року, треба боротися не гнівом, а сміхом (дослівно: «рассмейтесь, показавши ей язык» (Гоголь 2009–2010, т. 12: 460)). Той же, хто спонукає до зворотного, наділений упізнавальними ознаками і заслуговує на осоромлення: «...Прятелю нашему, который в это время любит выставлять свои рожки и зазывать людей к хандре, скажите дурака» (Гоголь 2009–2010, т. 12: 460), попри євангельські настанови: «... Кто же скажет брату своему: “рака́”, подлежит синедрionу; а кто скажет: “безумный”, подлежит геенне огненной» (Мв. 5:22). Саме для сумних миттевостей у житті кожного має бути друг, пише в листі до С. Аксакова Гоголь, адже Бог здатен навіть сам намір втішити ближнього перетворити на

потужне слово: «...Помогает уже Бог и превращает тут же слово бессильное в сильное» (Гоголь 2009–2010, т. 12: 543). Для веселих же хвилин підхожою буде всяка людина.

Нудьга (хандра), за Гоголем, також долається веселощами. Проте письменник, услід за біблійною традицією, констатує, що спочатку треба вивести із цього стану інших, адже саме так спрацьовує вічний закон любові до ближнього: «Мы все так странно и чудно устроены, что не имеем сами в себе никакой силы, но как только подвигнемся на помощь другим, сила вдруг в нас является сама собою» (Гоголь 2009–2010, т. 12: 564). «...Не думай о своей собственной хандре... – пише Гоголь у листі до М. Язикова від 26 грудня 1844 р., – а думай о том, что в это время находятся другие в хандре и что следует их развеселять, а не себя – и хандра твоя исчезнет» (Гоголь 2009–2010, т. 12: 564).

1845 року автор «Мертвих душ» у листі до О. Смирнової повідомляє, що здоров'я його слабне, при цьому просить молитов, щоб Бог допоміг у його праці, спрямованій на «утешенье душевное брату, а не в увеселение его» (Гоголь 2009–2010, т. 13: 37). У своїх листах Смирнова зауважить, що попередні книги Гоголя – «плоды незрелые», «выходки сатирические огорченного ума» (Гоголь 2009–2010, т. 13: 47), через це багато хто вбачає в ньому людину жовчну й озлоблену, тому вона просить письменника показати у творах любов, яка сама собою є доброю справою, цитуючи біблійне слово: «...Да светят добры дела ваши пред человеки» (Гоголь 2009–2010, т. 13: 48).

У листі до В. Жуковського від 10 січня 1847 року Гоголь говорить про словесне поприще як службу, про святість мистецтва та зізнається, що ніколи не думав бути сатириком і смішити читачів, хоча в школі й мав бажання веселощів. Тогочасну хворобу та нудьгу, утім, письменник рішуче пов'язує з веселощами, які насичували його перші твори: «...Чтобы развлекать самого себя, я выдумывал без дальнейшей цели и плана героев, становил их в смешные положения», акцентуючи, що його сміх спочатку був добродушним і він не мав мети висміювати що-небудь. Проте, коли класи суспільства почали сердитися на нього, він задумався: «Если сила смеха так велика, что её боятся, стало быть, её не следует тратить по-пустому» (Гоголь 2009–2010, т. 15: 11). Наступний крок автора – зібрати все дурне до купи й посміятися над ним, що інспірувало, власне, ідейно-сюжетне оприявлення «Ревізора».

Веселощі у пізнього Гоголя мають одновекторну спрямованість і обмежуються метафізичною площиною: «Не трудно веселиться и светлеть духом, когда с нами пребывает благодать Божия и Бог не оставляет нас ни на минуту» (Гоголь 2009–2010, т. 13: 73–74). Неодноразово письменник зазначає, що сподівається отримати від Творця радість зробити добро багатьом душам. Серед видів радості Гоголь виділяє духовну й душевну (Гоголь 2009–2010, т. 13: 304). Веселитися духом із надією на спасіння Боже радить Гоголь і в

листі до сестри Ольги (Гоголь 2009–2010, т. 14: 46). Будь-яке горе не має пересилити радості від усвідомлення милості Божої. «Таким языком говорит христианство о величайшем земном несчастьи, которое без него раздавило бы душу и которое с ним становится для нас преображением человеческого мрака в утешительный свет Божий» (Гоголь 2009–2010, т. 14: 192), – переконаний письменник. Веселий духом він буває, коли відчуває, що хоч скільки виконав свій обов'язок.

А. Россет у листі до Гоголя від 12 березня 1847 р. прямо говорить, що той першим упустив у літературу сатиру над всім, що «Руссю пахне»; як наслідок: «все бросилось смеяться над всем, а осмеяние – прямой проводник к неуважению, к утрате святого чувства – признавать святое смешным – и к пренебрежению всего» (Гоголь 2009–2010, т. 14: 199). Цитуючи слова Іоанна Ліствичника «плач есть златое жало вашей души», Россет наголошує на збудженні бажання бути ближчим до Христа (Гоголь 2009–2010, т. 14: 200–201). За євангельським ученням, коли людина широко оплакує свої гріхи, це свідчить про її щире каяття та спасіння душі: «Теперь я радуюсь не потому, что вы опечалились, но что вы опечалились к покаянию; ибо опечалились ради Бога, так что нисколько не понесли от нас вреда. Ибо печаль ради Бога производит неизменное покаяние ко спасению, а печаль мирская производит смерть» (2 Кор. 7:9–10).

С. Шевирьов уважав, що Гоголевий комічний талант потрібен насамперед у боротьбі з ворогом, і так пояснював головну суть християнського коміка: «...Дьявол первый дурак в свете, и над ним надобно смеяться. Смейся, смейся над дьяволом: смехом твоим ты докажешь, что он неразумен. Ведь в самом деле, все глупости людей от него <...> Итак, преследуй врага твоим неистощимым, чудным хохотом, и ты совершишь доброе дело людям в пользу вечного разума, который во Христе» (Гоголь 2009–2010, т. 14: 211). Ця ідея резонувала зі словами самого Гоголя, який у листі до Шевирьова від 27 квітня 1847 р. зазначав: «Слова твои о том, как чорта выставить дураком, совершенно попали в такт с моими мыслями. Уже с давних пор только о том и хлопочу, чтобы после моего сочинения насмеялся вволю человек над чортом» (Гоголь 2009–2010, т. 14: 246).

У відповідь на суворий лист від М. Константиновського, який осудив «Вибрані місця з листування з друзями» з аскетичного погляду через обстоювання в них великого значення театру, а не церкви, письменник, метафорузуючи книгу як «ляпас» і наголошуючи на власній незрілості, гордощах, самозасліпленні (самонадії), невмінні висловлюватися та хибній думці про можливість повчати інших, переконував протоієрея: «Я только думал, что нельзя совершенно отнять от общества увеселений их, но надобно так распорядиться с ними, чтобы у человека возрождалось в груди само собой желание после увеселенья идти к Богу – поблагодарить его, а не идти к чорту

– послужить ему» (Гоголь 2009–2010, т. 14: 259). Ця сентенція поглиблюється переконанням Гоголя, що кожен, хто забажає стати кращим, неодмінно зустрінеться з Христом, усвідомивши: без Нього не можна змінитися.

Не випадково М. Погодін, вказуючи на Гоголеві повчання, ляпасування інших, потайну гордість і вдавану одіж смирення, гостро й лаконічно резюмував: «Ты посеребрился христианством, но не просеребрился. Не казалось оно мне проникнувшим твою душу, а только покрывшим» (Гоголь 2009–2010, т. 14: 250). Звинувачуючи автора «Мертвих душ» у відсутності в рядках книги щиросердної любові та сприйнятті інших людей лише як засіб для власного самовдосконалення, Погодін узагалі має сумнів щодо сили й ефекту любові, оперуючи фактом розп'яття Христа. Так чи так, проте Гоголь, цілковито покладаючись на волю Божу щодо кожного, чітко ідентифікував причину слабкої й недостатньої любові. «Мне кажется, – писал він у листі до князя П. Вяземського від 11 червня 1847 р., – как будто мы всё еще действуем не собственно против *нечистой силы*, подталкивающей на грехи и на заблуждения людей, но против самих людей, которых подталкивает на грехи *нечистая сила*. Самые наиболее любящие из нас еще не исполнены любовью к людям в такой степени, в какой исполнены ненавистью к их заблуждениям» (Гоголь 2009–2010, т. 14: 296).

Ворогування замість любові стає однією з причин, через яку радість має перестати функціонувати. Ба більше, Гоголь тепер вбачає у ній джерело непокори Богів: «...Радостью своей мы можем только оскорбить Его: не такое время, чтобы кому-либо теперь радоваться» (Гоголь 2009–2010, т. 15: 24). Риторика дидактичних обертонів Гоголя поглиблюється і щодалі набуває глибоких біблійних сенсів. У листі до матері та сестер від 3 квітня 1849 року письменник доводить шкоду будь-якого достатку: «Мы сейчас станем думать о всяких удовольствиях и веселостях, задремлем, забудем, что есть на земле страданья, несчастья. Заплывет телом душа – и Бог будет позабыт» (Гоголь 2009–2010, т. 15: 175), неодноразово зауважуючи, що мало на кого чекає веселе майбуття (Гоголь 2009–2010, т. 15: 241), «...многое так стало теперь грустно, как никогда доселе не бывало» (Гоголь 2009–2010, т. 15: 135). Загалом страх як прикметна ознака майбуття пронизує листування пізнього Гоголя, а веселість на противагу всеохопному сумові стає способом ситуативної мімікрії, або маскування: «Стараюсь казаться сколько возможно веселым и развлекаться, но в душе грусть: будущее страшно; все неверно» (Гоголь 2009–2010, т. 15: 157).

Радісним днем, «не без душевного веселия» (Гоголь 2009–2010, т. 16: 627), для Гоголя наприкінці 1840-х рр. стає Світле Воскресіння, коли час «радоваться о Христе, любить всех о Христе», дякувати Творцю, «радуясь о том только, что совершается Его Божья воля» (Гоголь 2009–2010, т. 15: 407). Саме в силі любові до Бога, пише автор «Мертвих душ», потопає все сумне.

Гоголь, як «пеvec мира и тишины посреди брани» (Гоголь 2009–2010, т. 15: 92), у начерках до невідправленого листа В. Белінському, ратуючи за виховання душі, переконливо означає місію літератора. Він, зауважує письменник, існує для добра, має служити мистецтву (Гоголь 2009–2010, т. 14: 393). Головна ж функція мистецтва, за Гоголем, вносити в душі світу «высокую примиряющую истину, а не вражду, любовь к человеку, а не ожесточение и ненависть» (Гоголь 2009–2010, т. 14: 394), висвітлювати «все дурные наши народные качества и свойства таким образом, чтобы следы их каждый из нас отыскал прежде в себе самом и подумал бы о том, как прежде с самого себя сбросит все омрачающее благородство природы нашей» (Гоголь 2009–2010, т. 15: 14).

В. Жуковський у листі до О. Смирнової щодо рецепції діяльності Гоголя та його особистості спостеріг: «По его комическим творениям могут в нем видеть совсем не то, что он есть. У нас смех принимают за грех, следовательно всякий насмешник должен быть великий грешник» (Гоголь 2009–2010, т. 16: 524). І така оцінка має об'єктивний характер. Появу перших творів, де панували смішні характери, Гоголь пояснював розвагою самого себе, до того ж уточнював, що не задумувався, «зачем это, для чего и кому от этого выйдет какая польза» (Гоголь 2009–2010, т. 6: 222). І лише О. Пушкін змусив його «взглянуть на дело серьезно»: порадив написати щось значне. «Я увидел, – читаємо в «Авторській сповіді», – что в сочинениях моих смеху даром, напрасно, сам не зная зачем. Если смеяться, так уже лучше смеяться сильно и над тем, что действительно достойно осмеянья всеобщего... Сквозь смех, который никогда еще во мне не появлялся в такой силе, читатель услышал грусть. Я сам почувствовал, что уже смех мой не тот, какой был прежде, что уже не могу быть в сочинениях моих тем, чем был дотолу, и что самая потребность развлекать себя невинными, беззаботными сценами окончилась вместе с молодыми моими летами. После “Ревизора” я почувствовал, более нежели когда-либо прежде, потребность сочинения полного, где было бы уже не одно то, над чем следует смеяться» (Гоголь 2009–2010, т. 6: 222–223).

Згодом сила сміху, за словом Гоголя, мала допомогти йому вималювати людські недоліки, щоб їх зненавидів читач, віднайшовши в собі. Утім, сміх над недоліком і сміх над людиною, що має недолік, взаємопроникні, і, щоб визначити високе й низьке «руської природи» людини, треба вивчити природу людини взагалі та її душу, що своєю чергою спонукало письменника до пізнання вічних законів, якими рухається людство. Тому й незавершеність подорожі Чичикова являє собою своєрідну символічну константу – карнавальну процесію, де межують мертве й живе, мирське й невідмирне, низьке й високе («Я полагаю приобрести мертвых, которые, впрочем, значились бы по ревизии, как живые» (Гоголь 2009–2010, т. 5: 34); «Народ мерт-

вый, а плати как за живого» (Гоголь 2009–2010, т. 5: 50); «Ведь я мертвых никогда еще не продавала» (Гоголь 2009–2010, т. 5: 51); «...мертвые души – дело не от мира сего» (Гоголь 2009–2010, т. 5: 53); «вы хоть и в живых еще, а что в вас толку! то же, что и мертвые...» (Гоголь 2009–2010, т. 5: 133) тощо).

Сміх Гоголя в 1840-ві роки – моралетвірний. Поділяємо думку Ю. Манна про те, що «усвідомлення моральної користі психологічно зміцнювала та виправдовувала гоголівську схильність до комічного», що це була своєрідна «самотерапія за допомогою не тільки сміху, а й думки про його високу місію, як громадянську, так і релігійну» (Манн 2004: 375). Такий сміх концентрований у анекдоті про «черниньких» і «белиньких», який розповідає Чичиков Бетрищеву й Уліньці. Психологічно тонко автор поеми виписує спектр протиріч реакції співбесідників (зона сміху стає зоною «контакту», «зв'язком» – за М. Бахтіним), апелюючи до тези, що ґрунтується на біблійній істині про любов до ближнього: «Одному была смешна неповоротливая ненаходчивость немца. Другому смешно было оттого, что смешно изворотились плуты. Третьему было грустно, что безнаказанно совершился несправедливый поступок. Не было только четвертого, который бы задумался именно над этими словами, произведшими смех в одном и грусть в другом. Что значит, однако же, что и в паденьи своем гибнущий грязный человек требует любви к себе? Животный ли инстинкт это? Или слабый крик души, заглушённой тяжелым гнетом подлых страстей, еще пробивающийся сквозь деревянеющую кору мерзостей, еще вопиющий: “Брат, спаси”. Не было четвертого, которому бы тяжелей всего была погибающая душа его брата» (Гоголь 2009–2010, т. 5: 279). Саме відсутній четвертий співбесідник і втілює ідею спасіння заблукалої людини, з одного боку, «примиряючи» контрастивні полюси сміху й суму як гру смислових переходів, з іншого – акцентуючи не мертву, а живу душу, яка потребує метаморфози.

Гоголь, читаючи Ісаака Сиріна, не міг обійти увагою настанови святого: «Веселись с веселящимися, и плачь с плачущими; ибо это – признак чистоты. С больными болезнуй; с грешными проливай слезы; с кающимися радуйся. Будь дружен со всеми людьми; а мыслью своею пребывай один» (Творения... 1911: 199). Прикметно, що початкові слова цитати святого суголосні біблійній настанові апостола Павла: «Радуйтесь с радующимися и плачьте с плачущими» (Рим. 12:15), а до рядків послання, що стосуються 12-го розділу, Гоголь зробив напис на берегах своєї Біблії під час читання: «Поведение к ближним» (Гоголь 2009–2010, т. 9: 151).

Сміхова снага та сміхова стилістика є визначальними в траєкторії творчої еволюції письменника. Сміх стає для Гоголя формою прояву життя як такого, і монолітно реального, і ідеального водночас, що і є своєрідною специфічною ознакою карнавального світовідчуття. Сміхом Гоголь обґрунтовує свою поведінку, зміну характеру, що театралізуються залежно від обставин:

від осміяння самого себе (що, за С. Аверинцевим, еквівалент християнського сміху), своєрідного самозречення, знімання маски «серйозного творця», внутрішнього самопізнання до гри, комічності, іронії, розвінчання інших.

Епістолярій уможливує аналіз рецепції Гоголем сміху як стратегії, що дає змогу об'єктивно та багатоконтурно відтворити реальність, комплексну й цілісну; наблизити людину до образу Божого, вселивши в ній відразу до потворного; ефективно боротися зі страхом, коли метаморфоза регулюється вже не веселощами чи звичайним сміхом, а його припиненням, «зоною серйозного», точкою свободи, або сміхом душі.

Використана література:

- Аверинцев, Сергей. «Бахтин и русское отношение к смеху». [В:] Сергей Аверинцев. Собрание сочинений / Под ред. Н. П. Аверинцевой и К. Б. Сигова. Связь времен. Киев: Дух і Літера, 2005: 360–365.
- [Averintsev, Sergei. «Bakhtin i russkoe otnoshenie k smekhu». [V:] Sergei Averintsev. Sobranie sochinenii / Pod red. N. P. Averintsevoi i K. B. Sigova. Sviaz' vremen. Kiev: Dukh i Litera, 2005: 360–365]
- Барабаш, Юрий. «...Как беззаконная комета...», или одиночество Гоголя (возвращение к теме)» [В:] <https://www.domgogolya.ru/science/researches/690/>
- [Barabash, Iurii. «...Как bezzakonnaia kometa...», ili odinochestvo Gogolia (vozvrashchenie k teme)» [V:] <https://www.domgogolya.ru/science/researches/690/>]
- Бахтин, Михаил М. «Искусство слова и народная смеховая культура (Рабле и Гоголь)». Контекст–1972. Москва: Наука, 1973: 248–259.
- [Bakhtin, Mikhail M. «Iskusstvo slova i narodnaia smekhovaiia kul'tura (Rable i Gogol')». Kontekst–1972. Moskva: Nauka, 1973: 248–259]
- Гольденберг, Аркадий Х. Архетипы в поэтике Н. В. Гоголя. Волгоград: Изд. ВГПУ «Перемена», 2007.
- [Gol'denberg, Arkadii Kh. Arkhetipy v poëtike N. V. Gogolia. Volgograd: Izd. VGPU «Peremena», 2007]
- Елушич, С. «Христианство и смех: спор вокруг гоголевского понимания комического». Вестник славянских культур 4 (34), 2014: 53–69.
- [Elushich, S. «Khristianstvo i smekh: spor vokrug gogolevskogo ponimaniia komicheskogo». Vestnik slaviânskikh kul'tur 4 (34), 2014: 53–69]
- Золотусский, Игорь П. Поэзия прозы: Статьи о Гоголе. Москва: Советский писатель, 1987.
- [Zolotusskii, Igor' P. Poëziiâ prozy: Stat'i o Gogole. Moskva: Sovetskii pisatel', 1987]
- Золотусский, Игорь П. Смех Гоголя. Иркутск: Издатель Сапронов, 2008.
- [Zolotusskii, Igor' P. Smekh Gogolia. Irkutsk: Izdatel' Sapronov, 2008]
- Лотман, Юрий М. «Гоголь и соотнесение “смеховой культуры” с комическим и серьезным в русской национальной традиции» [В:] Юрий Лотман. История и

типология русской культуры. Санкт-Петербург: «ИскусствоСПБ», 2002: 683–685.

[Lotman, Iŭrii M. «Gogol' i sootnesenie “smekhovoĭ kul'tury” s komicheskim i ser'eznym v russkoĭ natsĭonal'noĭ traditsĭi» [V:] Iŭrii Lotman. Istoriiā i tipologiiā russkoĭ kul'tury. Sankt-Peterburg: «IskusstvoSPB», 2002: 683–685]

Манн, Юрий В. Гоголь. Труды и дни: 1809–1845. Москва: Аспект Пресс, 2004.

[Mann, Iŭrii V. Gogol'. Trudy i dni: 1809–1845. Moskva: Aspekt Press, 2004]

Манн, Юрий В. Поэтика Гоголя. Москва: Худож. лит., 1988.

[Mann, Iŭrii V. Poētika Gogoliā. Moskva: Khudozh. lit., 1988]

Творенія иже во святыхъ отца нашего Аввы Исаака Сиріянина, подвижника и отшельника, бывшаго епископомъ христоролюбиваго града Ниневіи. Слова подвижническія. Изданіе третье, исправленное. Сергиев Посад: Типография Св.-Тр. Сергиевой Лавры, 1911.

Tvoreniiā izhe vo sviātykh” ottsā nashego Avvy Isaaka Siriiānina, podvizhnika i otshel'nika, byvshago episkopom” khristolĭūbivago grada Ninevii. Slova podvizhnicheskiiā. Izdanie tret'e, ispravlennoe. Sergiev Posad: Tipografiā Sv.-Tr. Sergievoĭ Lavry, 1911.

Терц, Абрам (Синявский А.). В тени Гоголя. Москва: Колибри, 2009.

[Terts, Abram (Siniāvskĭĭ A.). V teni Gogoliā. Moskva: Kolibri, 2009]

Джерела:

Гоголь, Николай В. Полное собрание сочинений и писем: в 17 т. Москва: Изд-во Моск. Патриархии, 2009–2010.

[Gogol', Nikolaĭ V. Polnoe sobranie sochineniĭ i pisem: v 17 t. Moskva: Izd-vo Mosk. Patriarkhii, 2009–2010]

Наталија Сквирa

ГОГОЛЬЕВ СМЕХ: КАРНЕВАЛСКИ И БИБЛИЈСКИ ПРОСТОР

Резиме

У раду се на материјалу епистоларног наслеђа посматра проблем смеха са свим својим елементима, укључујући горчину, тугу, сузе и сл.

Снага и стилистика смеха су главне на развојном путу стваралаштва писца. Смех је за Гогоља облик испољавања живота као таквог – истовремено и монолитно реалног и идеалног, што је својеврсна специфична карактеристика карневалског погледа на свет. Помоћу смеха Гогољ заснива своје понашање и смењивање карактера, што се театрализује зависно од околности: од исмевања самог себе (према С. Аверинцеву то представља еквивалент хришћанског смеха), својврсног одбацивања себе, збацивања маске „озбиљног Творца”, унутрашње самоспознаје ка игри, комичности, иронији и разобличавању других.

Писма омогућавају да се анализира Гогољева рецепција смеха као стратегија помоћу које се реалност представља реално и из више углова, као комплексна и целовита; човек се приближава Лику Божјем пошто се у њега усели осећање гнушања према ружном и ефикасно се бори страхом, када се метаморфоза не регулише ни весељем ни обичним смехом, већ његовим прекидањем, „зоном озбиљног”, тачком слободе или смехом душе.